СВІДОМІСТЬ, ЇЇ ПОХОДЖЕННЯ ТА СУТНІСТЬ

Жадібним є розум людський.
Він не можені зупинити, ні
перебувати у спокої, а
рветься все далі
Ф. Бекон

Не слід накладати на людський
розум будь-які обмеження
Декарт

Під керівництвом розуму
наші знання загалом повинні
складати не уривки, а систему
Кант

Метою даної теми є вивчення сутності свідомості, засад її походження та структурних компонентів. Для цього слід окреслити етапи історико-філософського становлення обсягу поняття свідомості, дати характеристику її складових, визначити особистісний та історичний виміри її розвитку. При цьому свідомість необхідно розглядати у контексті таких форм її прояву як самосвідомість, мислення, мова.

Ключові поняття**:** свідоме, несвідоме, свідомість, ідеальне, відображення, мислення, розсудок, розум, мова, самосвідомість, суспільна практика.

Постановка проблеми свідомості у філософії

Свідомість – це найбільш загальна категорія філософії, яка співвідноситься з такою ж всезагальною категорією як *матерія*. Вони виражаються одна через одну в межах основного питання філософії.

Яка ж сутність свідомості? Яке її походження? Це питання таке ж давнє, як і сама філософія. Виведення суттєвих характеристик

свідомості відбувалося протягом усієї історії філософії. Різні філософи в різні епохи по-різному тлумачили свідомість.

В античній філософії ще Геракліт, говорячи про труднощі пізнання, висловлював думку про темну і світлу його сторони, про чуттєве і розумове пізнання.

Демокріт, як і Геракліт, про два роди пізнання. І він першим здійснив спробу створити науку про поняття як форми мислення – логіку.

У Платона знання – це пригадування.

Аристотель першим розробив логіку як науку про правильне мислення, вчення про категорії як мислене відображення дійсності.

Давньогрецька антична філософія тлумачила її як нематеріальний феномен і переважно через моральність. Але у вченнях представників натурфілософії (Фалеса, Анаксімена, Геракліта), а пізніше у Демокріта, Епікура й Лукреція, душа тлумачилася як породжена матеріальними стихіями. Їй надавалися при цьому деякі характеристики розуму. Сократ поставив питання про необхідність формування понятійного мислення, яке, як він доводив, є пізнанням суперечностей. Разом з тим, Сократ підкреслював функціональність свідомості як добродіяння, коли душа володіє істиною. Платон тлумачив душу як таку, що володіє об'єктивною істиною, а остання носить вічний та незмінний характер і диктує людині певну "лінію поведінки". В філософії Аристотеля душу не можна розглядати незалежно від тіла, вона є "внутрішньою формою живого тіла" і реалізує його сутність. Аристотель аналізує спроможність душі відчувати, уявляти і мислити.

У середньовічній християнській філософії свідомість тлумачиться як "душа", в якій віра повинна поєднуватися з аргументами розуму, але пізнання Бога є містичним, ірраціональним. Фома Аквінський обгрунтував можливість душі виходити за межі тіла, а цим підтверджувалася і можливість її повернення в тіло. Тим самим обґрунтовувалася ідея воскресіння. Номіналізм і реалізм.

В епоху Відродження Дж. Бруно тлумачить душу як таку властивість світу, яка сходить до Мислячого духу. А Світова душа, за Бруно, знаходиться не поза межами світу, а в ньому самому як його власна внутрішня форма.

У філософії Нового часу більшість філософів виходять з незалежності розуму від віри і наук и від релігії. Свідомість вперше

стає предметом наукового пізнання. Вчення Ф.Бекона про ідолів є розвитком вчення про сутність свідомості: свідомість має заблудження, яких треба позбутися. Бекон виділяв три здатності пізнання: пам'ять (на неї спирається історія), уява (яка має важдиве значення для поезії), розсудок (який лежить в основі філософії, математики і природознавства). Д. Локк виводить свідомість з чуттєвості і стверджує: "немає нічого в розумі, чого б не було у відчутті". Гоббс вперше зв'язав мислення і мовлення, а також мову. Достовірне знання можливе лише завдяки мові. Особливе значення для подальшого розвитку філософії має концепція Спінози про ідеальне, яке тлумачиться як атрибут – невід'ємна властивість субстанції.

Філософи французького Просвітництва, залишаючись механіцистами в тлумаченні походження свідомості, внаслідок того, що філософія цього періоду характеризується спрямованістю на вирішення соціальних проблем, розглядають свідомість на рівні співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості.

В німецькій класичній філософії філософи-ідеалісти обгрунтували свідомість та мислення через універсальні закони і категорії. І. Кант тлумачив розум як апріорну форму мислення, яка дана від народження, тоді як розсудок формується у практичному досвіді. У Гегеля свідомість – це стан саморозвитку абсолютної ідеї. Але не була розкрита соціальна, соціокультурна сутність свідомості. Вульгарний матеріалізм примитивно тлумачив походження мислення: мозок виробляє думку так, як печінка продукує жовч.

Марксистська філософія, використавши теоретичні засади цих ідеалістичних систем і спираючись на дані природознавства і діалектичний метод, виробила діалектико-матеріалістичне вчення про походження свідомості, вивіла матеріалістичні підстави її походження. Свідомість – вторинна, але не тому, що її колись не було, а тому, що вона є продуктом високоорганізованої матерії – людського мозку. Вона не дається від народження, а виробляється людиною в процесі життєдіяльності і буття в культурі, активного засвоєння надбань культури.

Протиставляти матерію і свідомість неможливо. Біологічна форма життя – лише передумова появи свідомості. Свідомість існує

реально, але це суб’єктивна реальність. Сутність свідомості – ідеальна, але її джерело матеріальне.

Свідомість – це вища, властива лише суспільній людині функція головного мозку, сутність якої полягає у цілеспрямованому психічному відображенні об’єктивного світу та творчому формуванні ідеальних об’єктів, аналогів яких ще немає в природі. Вона ґрунтується на уяві і фантазії. За фізіологічними властивостями свідомість є рефлекторним процесом. Але вона не зводиться лише до фізіологічної властивості. Основою її виникнення є суспільні процеси: трудова діяльність, різні форми спілкування людей, мовлення, почуття, емоції.

Роль діяльності, спілкування та мовлення у формуванні і розвитку свідомості

Свідомість — стан психічного життя індивіда. Вона виражається в суб'єктивному переживанні подій зовнішнього світу і життя самого індивіда, в звіті про ці події. Свідомість протиставляється несвідомому в різних його варіантах.

Свідомість — одне з центральних понять класичної західної філософії. З певного розуміння свідомості виходили також науки про людину, зокрема, психологія. Разом з тим осмислення свідомості було пов'язане із значними труднощами. В кінці XIX ст. англійський біолог Т. Гекслі висловив навіть думку про те, що природа свідомості в принципі не піддається науковому дослідженню. Але філософи намагалися аналізувати її природу і сформулювали декілька концепцій свідомості. Найбільш поширена концепція ототожнення свідомості із знанням: все, що ми знаємо, — це свідомість, і все, що ми усвідомлюємо, — знання. Інша справа, що це знання може бути дуже поверхневим, пов'язаним лише з виділенням предмету, що припускає можливість подальшого його вивчення. Усвідомлення суб'єктом своїх емоцій, бажань, вольових імпульсів теж є знанням. Разом з тим сучасна філософія, психологія і інші науки про людину зіткнулися з фактом неусвідомлюваного знання. Це, наприклад, індивідуальне неявне

знання. Таким чином, знання є необхідною умовою свідомості, але умовою далеко не достатньою.

Є й інші концепції свідомості, наприклад, поширена феноменологічна концепція: головне в свідомості не знання, а його спрямованість, інтенціональність: я можу не знати нічого про об'єкт, але якщо я виділяю його за допомогою моєї інтенції, він стає об'єктом моєї свідомості.

Свідомість – ідеальна. *Ідеальне – це здатність свідомості, розуму відтворювати реальність у відчуттях, думках, мові і діяльності людини.*

У логічному плані ідеальне – це особливий рід об'єктів, що ідеалізуються, володіють власним буттям і особливими правилами операцій з ними (це числа, фігури, абстрактні об'єкти наук). Є і соціальний план ідеального – це сукупність загальнозначущих культурних норм, правил релігії, моралі, мистецтва, науки. Ці норми регулюють людські взаємини. У індивідуально-особовому плані ідеальне – це внутрішній світ людини, він виявляється у вигляді його потреб, цілей, бажань, емоцій, думок, духовних і душевних орієнтацій. Ці сили ідеального служать спонуками людської активності в світі. Ідеальне завжди пов'язане з певними матеріальними структурами мови, мозку, знаряддями праці, але не співпадає з ними, оскільки завдання ідеального виражати, представляти форми інших речей, що знаходяться поза його матеріальною досяжністю. Така властивість, опосередкованість ідеального – вельми істотна, хоч і парадоксальна: ідеальне – це здатність виражати, представляти природу інших об'єктів, залишаючись при цьому самим собою.

Відображення — основна характеристика свідомості і пізнання з погляду філософії діалектичного матеріалізму. Свідомість і пізнання розуміються в рамках цієї концепції як віддзеркалення, відтворення характеристик предметів, що існують об'єктивно, — реально, незалежно від свідомості суб'єкта.

Розуміння пізнання як відображення було сформульовано В.І. Леніним в роботі «Матеріалізм і емпіріокритицизм». У радянській філософії ідеї Леніна щодо пізнання як відображення, а також про віддзеркалення як властивість всієї матерії були догматизовані і отримали найменування «ленінської теорії відображення». Остання тлумачила відображення як єдине можливе розуміння пізнання і

свідомості. Насправді вислови Леніна про відображення не складають єдиної і послідовної концепції і допускають різну інтерпретацію.

Ленін підкреслював безпосередню даність свідомості пізнаваного предмету (матерія, наприклад, визначається як об'єктивна реальність, «дана нам у відчутті»). Але такий підхід несумісний з визнанням існування посередників в процесі отримання знання — слідів, образів, копій. Тим часом, за Леніним, суб'єкт отримує знання про реальні предмети тільки за допомогою образів як якихось самостійних утворень.

У Леніна є також інша інтерпретація поняття відображення — як відповідність ідеального предмету (образу) реальному оригіналу. Ленін багато раз уподібнює образ відбитку, картині, копії предмету. Така інтерпретація набула широкого поширення. Відображення тлумачилось як ізоморфна або гомоморфна відповідність образу предмету. Таке розуміння широко використовувалося в ідеях теорії інформації, кібернетики, семіотики, теорії моделювання та інших когнітивних дисциплін.

Разом з тим теорія відображення стикається з труднощами, які мають реальне значення при розробці проблем свідомості і пізнання.

Свідомість в своїх розвинених формах є *соціально-культурним продуктом*.

Якщо порівняти рівень інтелекту немовлят, які виховуються в сім’ї і Домі немовляти, то різниця між ними разюча. Більш розвинені – діти в сім’ях. Людина – відкрита система потреб і задовольняє їх специфічно людським способом буття у культурі. Людина сама створює умови свого існування. В цьому процесі важливу роль відіграють праця і спілкування, появлення мовлення і мови. Недаремно М. Хайдегер назвав мову домом буття. Людина висловлює себе в мові, її розуміють через мовлення, із вимовлення, дослуховування.

Люди починають виділяти себе з природи, коли виготовлять знаряддя праці. Праця – це процес обміну речовин між людиною і природою, це органічна основа людської кооперації і партнерства. Людина своєю діяльністю обумовлює і контролює цей обмін речовин.

Але не лише праця, трудова діяльність лежать в основі формування свідомості. Будь-яка творча діяльність (наукова, поетична, мистецька, релігійна і т. і.) є важливим чинником розвитку свідомості.

Основною рисою, що відрізняє практику людини від діяльності тварини є те, що людина підкорює світ, підпорядковує його собі залежно від власних потреб. Таким чином, людина спроможна оволодіти безкінечною кількістю форм діяльності. Тварина від природи запрограмована на один єдиний від діяльності й ніколи в принципі не може оволодіти іншим. В цьому розумінні людина підкорює собі навколишній світ, тварина пристосовується до навколишнього світу. Людина може жити в будь-яких обставинах, а тварина може жити лише в умовах, на які вона запрограмована біологічно, адже вона не спроможна усвідомити і підкоряти невідповідні її природним потребам обставини. Саме тому, на відміну від тварин, людина є істотою універсальною. Людина усвідомлювати свої потреби, а тварина діє інстинктивно. Оскільки ж суспільна практика носить свідомий характер, то свідомість виступає ідеальним знаряддям праці, адже практика людини не може здійснюватися поза усвідомленням своєї мети.

Існує індивідуальна і суспільна свідомість. Разом з тим, ці її форми не є абсолютно ізольованими одна від одної – не існує індивідуальної свідомості без суспільної, як і навпаки. Але невірно тлумачити суспільну свідомість як певну суму “індивідуальних свідомостей”. Так і індивідуальну свідомість не можна розуміти як відособлений “екстракт” суспільної свідомості – вони є тотожністю протилежностей, що взаємообумовлюють і взаємозбагачують одна одну.

Суспільний характер свідомості як феномена людської життєдіяльності виявляється у розмаїтті таких її форм, як філософія, релігія, наука, мистецтво, мораль, правосвідомість, соціальна психологія та ін.

Структура свідомості. Свідоме та несвідоме

Свідомість має складну структуру. Вона включає не лише усвідомлювані компоненти, але й несвідомість, а також самосвідомість.

Несвідоме – неусвідомлене, підсвідоме. Передісторією несвідомого можна рахувати вчення Платона про анамнесіс – пригадування душею загальних істин, що споглядалися нею до вселення в тіло. Згодом ідеї про несвідоме розвивалися у різних напрямах. Але революцією в розумінні несвідомого стало вчення З. Фрейда. Він розрізняв власне несвідоме – те, що взагалі ніколи не усвідомлюється в оригінальному вигляді (сексуальні і агресивні потяги, витиснені із свідомості думки, імпульси), а також те, що може усвідомлюватися за певних умов (норми моралі, цінності). Усвідомлюється тільки те, що сумісно з соціокультурною конституцією особи. До області несвідомого Фрейд відносив також так званий «архаїчний спадок» людства – колективну скарбницю уявлень, типових реакцій і механізмів психіки. Ці ідеї колективного несвідомого були широко розвинені К. Юнгом.

Специфічними виявами свідомості є *мислення* як опосередкована, теоретична свідомість, що не може спрямовуватися на саму себе; *розум* як теоретична свідомість, що тотожна законам і формам об'єктивного світу; *розсудок* як форма логічного міркування; *здоровий глузд* як життєво-практичне міркування та інші вияви людської свідомості.

Розсудок — тип розумової діяльності, пов'язаний з виділенням і чіткою фіксацією абстракцій і застосуванням сітки цих абстракцій для освоєння мисленням предмету. Виступаючи як необхідна умова роботи мислення, його нормативного характеру, розум здійснює ту, що перш за все упорядковує, систематизує функцію по відношенню до предмету пізнавальної діяльності.

Розум — філософська категорія, що виражає вищий тип розумової діяльності, що протиставляється розсудку. Розрізнення розсудку і розуму як двох «здібностей душі» намічається вже в античній філософії: розсудок як нижча форма мислення пізнає відносне, земне і кінцеве, розум спрямовує на збагнення абсолютного, божественного і нескінченного. Виділення розуму як

вищому в порівнянні з розсудком ступеню пізнання чітко здійснювалося у філософії Відродження у Миколи Кузанського і Дж. Бруно і зв'язувалося із здатністю розуму осягати єдність протилежностей, які розводить розсудок.

Найбільш детальну розробку уявлення про два рівні розумової діяльності в поняттях розсудку і розуму отримує в німецькій класичній філософії — у Канта і Гегеля. Згідно Канту, «всяке наше знання починається з відчуттів, переходить потім до розсудку і закінчується в розумі». На відміну від «кінцевого» розсудку, обмеженого в своїх пізнавальних можливостях даним чуттями матеріалом, на який накладаються апріорні форми розсудку, мислення, розум прагне вийти за межі заданого можливостями чуттєвого споглядання «кінцевого» досвіду. Прагнення до цієї мети необхідне закладено, за Кантом, в самій суті мислення, проте її реальне досягнення неможливе, і, намагаючись все-таки досягти її, розум впадає в нерозв'язні суперечності — антиномії. Розум, згідно Канту, може виконувати тільки регулятивну функцію пошуку недосяжних граничних підстав пізнання, функція реального пізнання в межах «кінцевого» досвіду залишається за розсудком. Кант не заперечував можливостей необмеженого освоєння все нових шарів реальності в практичній і теоретичній діяльності людини. Проте таке прогресуюче освоєння завжди відбувається в рамках досвіду, тобто взаємодії людини з охоплюючим його світом, яке носить завжди «кінцевий» характер, не може за визначенням вичерпати реальність цього світу. Це сильна антидогматична спрямованість проти всяких спроб побудови закінченої «закритої» теоретичної картини реальності миру в цілому.

На відміну від Канта, Гегель вважав, що, саме досягаючи стадії розуму, мислення повною мірою реалізує свої конструктивні здібності, виступаючи як вільна, не зв'язана якими-небудь зовнішніми обмеженнями спонтанна активність духу. Межі мислення, за Гегелем, не поза мисленням, тобто в досвіді, спогляданні, а усередині мислення — в його недостатній активності. Підхід до мислення як формальної лише діяльності по систематизації даного ззовні матеріалу, що властиве для розсудку, долається, за Гегелем, на стадії розуму. Внутрішнім стимулом

роботи розуму для Гегеля виступає діалектика пізнання, яка долає внутрішні суперечності, що є джерелом подальшого розвитку.

Недолік гегелівської концепції полягає в тому, що розум здатний досягти абсолютного знання. Але розвиток пізнання ніколи не замкнутий в просторі розуму, а припускає звернення до досвіду, взаємодію з емпіричним знанням, припускає багатоваріантність дій, критичний аналіз різних проблемних ситуацій.

У філософській традиції розсудок як початкова, нижча стадія мислення протиставлялася розуму як вищій пізнавальній здатності. Здійснюючи нормативну функцію по відношенню до матеріалу чуттєвості, розсудок привносить форму в знання, зміст якого задається чуттєвим спогляданням. При цьому Кант вважав, що застосування правил розсудку в реальному пізнанні обов'язково повинно бути пов’язаним із здатністю думки — можливістю живої людської свідомості застосовувати загальне нормативне правило *в конкретній ситуації.*

Свідомість не існує поза мисленням і мовою. Отже, особливості свідомості, мислення і мови виступають явищами одного порядку, оскільки не існують незалежно одна від одної. Мова – це практична свідомість.

Мислення – це внутрішнє, активне прагнення опанувати своїми власними уявленнями, поняттями, спонуками відчуттів і волі з метою отримати необхідну для оволодіння ситуацією директиву. Думка завжди знаходить мовний вираз. Значить, *мислення – це німа, внутрішня мова, а мова – це озвучене мислення.*

Часто мислення починається з ситуації, а тому спочатку це *ситуативне мислення*. Якщо мислення спрямоване на реальні предмети, то воно називається *конкретним*, якщо мислення спрямоване на ідеальні предмети або на те, що представляється, то мова йде про абстрактне мислення. Обидва способи мислення переходять один в іншій.

Мова - найбільш охоплюючий і найбільш диференційований засіб виразу, яким володіє людина, і одночасно вища форма прояву об'єктивного духу.

Слово знаходиться між свідомістю і мислимим предметом. Воно бере участь в бутті і того, й іншого. За допомогою слів ми розділяємо предмети. Але слово також і зв'язує предмет і

свідомість. У цій функції відділення і скріплення і знаходиться джерело необмеженого впливу мови на мислення.

Історія всякої мови відображає соціальну історію її народу. У мові відображається, знаходить вираз та або інша сфера життя, певна область досвіду, переживань (слово «море» означає для рибака щось інше, чим для курортника). Коріння слів показують, які предмети були найважливішими для народу в період формування мови. *Словниковий склад мови показує, про що думає народ, а синтаксис – як він думає.* Мова найточніше характеризує народ, оскільки є *об'єктивним духом народу*. Характерним, наприклад, є той факт, що у бедуїнів є безліч слів для позначення верблюда, залежно від умов, в яких він фігурує в їх житті, а східноафриканські мисливці мають безліч слів для виразу різних відтінків коричневого кольору і лише по одному – для виразу кожного з решти всіх кольорів. І якщо в слов'янських мовах допоміжне дієслово «є» грає значно меншу роль, чим, наприклад, в романо-германських мовах, то це говорить про те, що проблема існування, реальність тут не стоїть з такою гостротою, як в культурі романських і німецьких народів.

Свідомість і самосвідомість

Скеровуючи пізнавальну активність на саму себе, свідомість стає самосвідомістю, внаслідок чого свідомість виступає засобом вирізнення людини зі світового загалу, способом поглянути на себе «ззовні» і, отже, набути характеристик «внутрішньої людини», своєрідної унікальної істоти - *екзистенції.*

Самосвідомість — усвідомлення суб'єктом самого себе, станів свого тіла, фактів свідомості, свого Я (зовнішнього вигляду, особливостей особи, системи цінностей, переваг і прагнень). В деяких випадках самосвідомість включає самооцінку. Самосвідомість — одне з центральних понять класичної західної філософії. Так, згідно Декарту, самосвідомість — єдине достовірне, безперечне знання, яке тому є підставою всієї системи знання.

Разом з тим розуміння самосвідомості пов'язане з серйозними труднощами. Як факт психічного життя самосвідомість безперечна.

Як метод вивчення свідомості воно використовувалося психологією. Але яким чином суб'єкт може сприймати стани власної свідомості (свої думки, уявлення, переживання та ін.)? Звичайне сприйняття можливе за допомогою органів чуття. За допомогою яких органів чуття можна сприймати факти своєї свідомості? І хто в цьому випадку є сприймаючим суб'єктом? Де він знаходиться?

Вирішальним для розуміння самосвідомості є не усвідомлення свідомості, а сприйняття власного тіла і його місця в системі інших тіл і подій фізичного світу. Це самосприйняття є необхідною умовою сприйняття зовнішнього світу, що існує незалежно від сприймаючого суб'єкта. Суб'єкт бачить свої руки, ноги та інші частини тіла, чує і бачить свої кроки, чує звуки власного голосу, відчуває рухи своїх кінцівок і голови, отримує різного роду інформацію від всіх частин тіла. Це дозволяє йому специфікувати своє змінне положення в реальному світі і сприймати реальні ситуації такими, які вони є.

Вища форма самосвідомості – *рефлексія*, коли суб'єкт здійснює спеціальний аналіз способів своєї діяльності і явищ свідомості, в тому числі і свого Я. Я виникає як продукт рефлексії, як результат відношення до себе з боку узагальненого іншого суб'єкта і можливо лише в рамках комунікативної взаємодії з іншими людьми за допомогою мови. На відміну від простих форм самосвідомості рефлексія виникає тільки в певних ситуаціях, коли суб'єкт стикається з необхідністю переглянути прийняті форми діяльності, звичні уявлення про світ і своє Я, свої установки і системи цінностей. У акті рефлексії Я робить себе власним об'єктом.

Самосвідомість не є особливий «внутрішній погляд», що роздивляється деякі ідеальні утворення, розміщені в полі свідомості як в картинній галереї. Акт самосвідомості — це отримання знання про способи діяльності в зовнішньому світі, про відносини суб'єкта до інших людей, до прийнятих в даному співтоваристві систем цінностей.

Самосвідомість — це не щось абсолютне безпосереднє, а діяльність мислення. Як діяльність мислення самосвідомість може вести до помилок. Так, суб'єкт може припускатися помилок при сприйнятті власного тіла. Наприклад, неправильно локалізувати

місце болю, відчуття інтенсивності болю може залежати від різних чинників, хоча сам біль може не мінятися. Проте помилок при самосприйнятті тіла значно менше, чим при сприйнятті зовнішніх тіл, що пояснюється максимальною близькістю об'єкту сприйняття і сприймаючої системи.

Суб'єкт не може помилятися в тому, що він має такі-то наміри, що він думає про те-то — інакше ніяка діяльність не була б просто неможливою. В той же час він може не усвідомлювати деяких своїх глибинних емоцій, думок і установок, може помилятися щодо свого Я в цілому (навіть своєї зовнішності, не говорячи вже про риси особи). Я є непрозорим для самого себе. Самосвідомість у разі рефлексії — це не просто знання про те, що є, а завжди спосіб критичного переосмислення систем діяльності, що склалися, прийнятих установок. З погляду сучасного розуміння, рефлексія, спрямована на Я, служить способом зміни самоідентичності.

Свідомість неможлива без самосвідомості. Без самосвідомості суб'єкт не може контролювати власні дії — як зовнішні, так і внутрішні (роботу мислення, уяви, бажання). Вища форма самосвідомості – рефлексія, коли суб'єкт здійснює спеціальний аналіз способів своєї діяльності і явищ свідомості. Рефлексія виникає тільки на основі оволодіння мовою та іншими засобами комунікації.

Свідомість – це специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаної із *пізнанням,* яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми *знання.* Це діяльнісний, а не субстанційний феномен, що здійснюється в актах спрямування - інтенції на зовнішній світ і результується в якісно розмаїту мовно-опредметнену систему значень. Останні набувають онтологічного статусу об'єктів — матеріальних чи ідеальних, дійсних чи можливих (або належних), теперішніх чи минулих (майбутніх), конкретно-емпіричних чи абстрактно-загальних, дійсних чи уявних (фіктивних, ілюзорних, фантастичних). Пізнавально спрямовуючи себе на реальний світ, свідомість трансформує його натуралістичні і психологічні параметри, трансформує їх в ідеальний світ.

Основні терміни

Свідомість – специфічний прояв духовної життєдіяльності людини, пов'язаний із пізнанням, яке робить відомим (свідомим), знаним зміст реальності, що набуває предметно-мовної форми знання.

Ідеальне – філософська категорія для позначення нематеріальної, суб'єктивно-духовної природи свідомості, це образ об'єктивної реальності в формах діяльності людини, в формах її свідомості і волі.

Відображення – властивість матеріальних об'єктів змінюватися під впливом взаємодії між собою і зберігати зміни, які виникають, у специфічних формах: знаках, відбитках, структурних перетвореннях тощо.

Самосвідомість – усвідомлення індивідом своєї природної, інтелектуально-духовної, особистісної специфіки, національної і професійної приналежності, місця в системі суспільному виробництва і суспільних відносин. Специфіка самосвідомості полягає в тому, що вона виражає сутність внутрішнього світу особистості, опосередковане відношення суб'єкта до об'єктивного світу через безпосереднє відношення до самого себе.

Суспільна свідомість – духовна сторона історичного процесу, не просто сукупність індивідуальних свідомостей, а цілісне духовне явище, що має певну внутрішню структуру і включає різноманітні рівні (теоретичну і повсякденну свідомість, ідеологію і суспільну психологію) і форми свідомості (політичну і правову свідомість, мораль, релігію, мистецтво, філософію, науку).

Мислення – інформаційна діяльність, яка за допомогою абстрагування, міркувань і типізації даних про світ явищ розкриває їх необхідні зв'язки, закономірності, тенд енції розвитку. Мислення виходить за межі емпіричного споглядання, пов'язане з моделюванням можливих ситуацій і тому здатне до планування дій та передбачення їх наслідків.

Розсудок і ***Розум*** – дві основні стадії пізнання: на першій об'єкти розкладаються на складові частини, сторони, моменти для їх детального освоєння; на другій вони об'єднуються, систематизуються на основі певного принципу.

Мова – суспільний продукт, що виробляється колективом для забезпечення потреб у комунікації і зберігається в пам'яті членів колективу, а також у текстах, побудованих засобами даної мови, це матеріальна форма здійснення процесу мислення.

Питання та завдання для самоконтролю

1. Проаналізуйте роль несвідомого в природі людини, використавши наведені міркування сучасного філософа В.А.Канке (*Канке В.А.* Философия: Учебное пособие для студентов высших и средних специальных учебных заведений.— М.: Логос, 2001. — С. 137–138): «Головна ідея Фрейда була досить простою: людина – істота еротична. Глибинна сутність людини – сексуальний потяг – лібідо (пізніше Фрейд буде багато розмірковувати про два головних інстинкту – ерос та інстинкт смерті – танатос). Цей потяг приходить у конфлікт зі свідомістю, яка змушена реагувати на оточуюче соціальне середовище з його численними заборонами. Сексуальні потяги витискуються зі свідомості, вони стають несвідомими, виявляючись у сновидіннях, в різноманітних нераціональних діях, в неврозах. Шлях позбутися від неврозів – це аналіз психіки, спочатку виявляють несвідоме (це робить кваліфікований лікар-психіатр), а потім, якщо пацієнт здатний на це, несвідоме переводиться у свідомість. Воно перестаю існувати, зникає джерело хворобливих неврозів. Але ніхто і ніколи не позбавить людину від несвідомого повністю, тому що у своїх підвалинах людина є істота не свідома, а несвідома. Домінує саме останнє. Так вважать фрейдисти. Далеко не всі з ними згодні».
2. З'ясуйте, яку роль відіграє в житті людини мова?
3. Що означає "мислити абстрактно" і "мислити конкретно"?
4. Обґрунтуйте твердження Гегеля, що "істиною свідомості є самосвідомість" (*Гегель Г. В. Ф.* Энциклопедия философских наук. – Т. 3. Феноменология духа. – М.: Мысль, 1977. – С. 233).
5. Чи може сформуватися свідомість у сліпоглухонімих дітей, якщо сформувати у них навички предметно-практичної діяльності?
6. Чим відрізняється мова жестів від вербальної мови?
7. Обґрунтуйте твердження Канта: "Якщо з емпіричного пізнання виключити будь яке мислення (через категорії), то не

залишиться ніякого знання про той чи інший предмет, тому що за допомогою лише одних наочних уявлень ніщо не осмислюється...” (Кант И. Критика чистого разума. – СПб., 1993. – С.188-189).

Література

Основна

ФІЛОСОФІЯ: Підручник /І.В. Бичко, І.В. Бойченко, ін. - К., 2001. – С. 143-161.

ФІЛОСОФІЯ: Посібник для студентів вищих навчальних закладів /Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. – К.: Академія, 2001. – С. 317-335.

ФІЛОСОФІЯ. Навчальний посібник / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко, І.В. Бойченко, В.П. Розумний та ін. / за ред. І.Ф. Надольного. – К., 2001. – 457 с.

Додаткова:

ГАДАМЕР Х.-Г. Актуальность прекрасного. - М.: Искусство, 1991. – С. 60-71.

ЖОЛЬ К.К. Язык как практическое сознание (философский анализ). - К.: Вища школа, 1990. – С.18-33.

НЕЛЬГА О. Самосвідомість особистості і її етнічний зміст // Філос. і соціол. думка. – 1993. – № 7,8.

ПОТЕБНЯ А.А. Полное собрание трудов: Мысль и язык. - М.: Лабиринт, 1999. – С.80-98.

ХАЙДЕГГЕР М. Время и бытие. - М.: Республика, 1993. – С.259-273.

Першоджерела:

ГЕГЕЛЬ Г.В.Ф. Кто мыслит абстрактно?// Работы разных лет. В 2-х т.-Т.1-М.: Мысль,1970.-389-394.

ГЕГЕЛЬ Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т. 3. Феноменология духа. – М.: Мысль, 1977. – С. 218-250.

КАНТ И. Критика чистого разума – С-Пб.: «ТАЙМ-АУТ», 1993. – С.188-189.

ФРЕЙД З. Психология бессознательного. - М., 1989. – С. 425-439.

ЭНГЕЛЬС Ф. Роль труда в процесе превращения обезьяны в человека.- Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 20.- С. 486-489.

ФІЛОСОФІЯ. ХРЕСТОМАТІЯ: Навч. посіб. // За ред. Дротянко Л.Г., Матюхіної О.А., Онопрієнка В.І. – К.: Вид-во Національного авіаційного університету, 2009. – С.135 .

ЮНГ К. Об архетипах коллективного бессознательного // Вопросы философии. – 1988. – № 1.